

UNIVERZITA KARLOVA

FILOZOFICKÁ FAKULTA

ÚSTAV HUDEBNÍ VĚDY

Obor: Obecná teorie a dějiny umění a kultury

Teze disertační práce

Zdeněk Fibich – Nálady, dojmy a upomínky

Zdeněk Fibich – Moods, Impressions and Reminiscences

Jiří Špilauer

školitelka – prof. PhDr. Jarmila Gabrielová, CSc.

Praha 2018

1. Úvod

Fibichův cyklus *Nálady, dojmy a upomínky* od doby svého vzniku budil pozornost a v literatuře byl hlavně popisován jako zásobnice motivů a myšlenek, kam Fibich sahal při tvorbě svých vrcholných kompozic devadesátých let. Fakt, že motivy z *Nálad, dojmů a upomínek* (dále *Nálad*) jsou přítomny napříč Fibichovým dílem, ať už se jedná o opery, melodramy, symfonie nebo komorní skladby, byl již mnohokrát popsán a zdokumentován. Na druhou stranu, málokdo se pokusil prozkoumat Fibichovu metodu využívání citací motivů, jež navíc mohly putovat nejenom z *Nálad*, ale i opačným směrem k ostatním skladbám. Lví podíl na intepretaci cyklu měl Zdeněk Nejedlý, který Fibicha osobně znal, byl dokonce jeho žákem a téměř čtvrt století po jeho smrti sepsal knihu, která nasměrovala všechny další vykladače a historiky na desítky let dopředu. Výmluvný název jeho publikace „Milostný deník Zdenka Fibicha“¹ odvedl pozornost od pokusů interpretovat *Nálady* i jinak než jako skladatelovu autobiografii. Zvláštní na celé věci je to, že ve všech prvotiscích nejsou žádné programní zmínky ani názvy, v rukopisech jsou všechny přípisy, které mohou značit program, prokazatelně dopsány Anežkou Schulzovou², přesto Nejedlý svůj ryze programní výklad, který opřel právě o prameny získané od Schulzové³ (bohužel sporné a dnes nezvěstné), propracoval do nejmenších detailů. Tento jednostranný a dosti subjektivně zabarvený pohled na celý Fibichův cyklus nebyl v zásadě nikdy výrazněji zpochybněn ani vyvrácen, naopak se utužoval.

¹ NEJEDLÝ, Zdeněk: *Zdenka Fibicha milostný deník*, Praha 1925.

² Toto zjištění Anny Chadové, zpracovatelky fondu Zdeňka Fibicha, který je uložen v Českém muzeu hudby v Hudebně historickém oddělení pod signaturou S80, jsem osobně sám ověřil při studiu autografů.

³ Otázkou zůstává, do jaké míry je Nejedlého interpretace pramenů autentická a s jakými prameny přesně pracoval. V *Milostném deníku* (cit. v pozn. č. 1) na s. 127 uvádí, že měl k dispozici část autografů, program op. 47 a prameny od A. Schulzové (např. soupis programů ve vázaném notýsku psaných A. Schulzovou). Nejedlého snaha rozkrýt i „zamlčené“ programy vede k domněnce, že řada programů jsou Nejedlého konstrukce bez dostatečných důkazů.

2. Cíl disertační práce

Cílem práce je postavit proti tradičnímu výkladu opřenému o Nejedlého interpretaci pohled nový, který naváže na diplomovou práci Emílie Pallové⁴, jež analyzovala opus 41. Pallová provedla ryze hudební analýzu, v níž se neopírala o inspirační podněty, ale o důkladné prozkoumání hlavních hudebních složek. Její analýzy byly zaměřeny na objevování cyklických souvislostí v oblastech, kterými byly tonální plány, vnitřní tematicko-motivické vazby, harmonie, rytmus, dynamika a nástrojová faktura.

Jádro disertace tvoří analytický pohled na všechny čtyři opusy *Nálad*, jehož cílem je zmapování hudebně-strukturálních znaků, podchycení vnitřních a částečně i vnějších cyklických vazeb mezi jednotlivými skladbami a poukázat na motivickou a myšlenkovou spřízněnost. Základem všech analýz je zachycení formy, porovnání rozměru skladeb, tonálních vazeb, roztřídění z hlediska předepsaných taktů a vyhledávání motivických souvislostí.

3. Struktura práce

Práce se skládá ze dvou hlavních částí. První se věnuje historickým skutečnostem. Úvodní kapitoly popisují pramennou základnu a shrnují dosavadní stav bádání.

Samostatně je pojednáno o klíčové práci Z. Nejedlého⁵, v níž se objasňuje pozadí jejího vzniku a upozorňuje na málo známé, resp. neuváděné skutečnosti, které vedly k vytvoření jednostranného pohledu na celý cyklus, jenž vycházel z biografie a programních poznámek. Součástí stati je zhodnocení vztahu mezi Nejedlým a Schulzovou a vystižení jeho klíčové role.

Další kapitola podhaluje Fibichovy pracovní vztahy s jeho nakladatelem Františkem Augustinem Urbánkem, informuje stručně o historii jeho firmy, dotýká se

⁴ PALLOVÁ, Emílie: *Zdeněk Fibich: Nálad, dojmy a upomínky op. 41*. Diplomová práce, FFUK Praha 1997.

⁵ Viz pozn. č. 1.

problematiky vydávání hudebnin na sklonku 19. století a snaží se odpovědět na otázku, zda bylo vydávání Fibichových *Nálad* něčím neobvyklým nebo mimořádným.

Předposlední část prvního oddílu se zabývá problematikou lyrického klavírního kusu, předkládá různá pojetí jeho chápání, vymezuje ho proti jiným hudebním druhům a také přináší stručný přehled jeho vývoje s představením jeho hlavních tvůrců. Poslední kapitola první části informuje o všech Fibichových klavírních skladbách.

Druhá, stěžejní část disertace je analytická. Základem všech analýz je zachycení formy, rozměru, tóniny, taktu, popisování objevených motivických vazeb a cyklických souvislostí. Analýzy se člení do příslušných podkapitol, jež odpovídají dílčím sešitům každého opusu, jsou v nich rozebírány analyzované složky a součástí podkapitol jsou jejich přehledy. Každý sešit závěrem obsahuje dílčí shrnutí analyzovaných bodů.

4. Závěry práce

První část práce, si kladla za cíl objektivně zhodnotit dosavadní výklad kompletu *Nálad* a zhodnotit jeho souborné vydání. Bylo konstatováno, že Nejedlého pohled je z pozice dnešní muzikologie nedostatečným, byť historicky legitimním dokladem pojetí vnímání uměleckého díla v 19. století, které se opíralo o premisu, že hudební dílo potřebuje literárně zprostředkovaný, o životní fakta opřený výklad. Na tomto základě Nejedlý propracoval svou erotickou interpretaci Fibichova cyklu, jež se v dalších letech stala neodmyslitelnou součástí skladatelova obrazu v dějinách české hudby. Nejedlého studie poukázala na to, že svou roli při jejím tvoření sehrálo nejenom jeho chápání programní hudby, které v hudebním díle především vidí ilustraci programu vyvěrajícího z životopisu skladatele, ale také jeho vztah k A. Schulzové. Kapitola doložila názorovou rozmanitost české muzikologie této doby na příkladu srovnání odlišného přístupu jednoho z kritiků Nejedlého spisu Vladimíra Helferta,⁶ bohužel s negativními důsledky pro budoucí generace.

Otázku, zda představovalo kompletní postupné vydávání všech skladeb *Nálad* výjimečný projekt, řešila další kapitola, z níž vyplynulo, že tento typ drobných

⁶ HELFERT, Vladimír: Zdeněk Nejedlý: *Zdenka Fibicha milostný deník. Nálady, dojmy a upomínky* [recenze], in: *Hudební rozhledy* 2, Brno 1925-26.

klavírních kompozic tehdejší kritika přijímala s nadšením a velmi kladně. Jejich komerční potenciál byl svou podstatou předurčen k úspěšnému prodeji již sám o sobě, protože do jisté míry tyto drobné klavírní skladby reprezentovaly typ užitkové hudby salonního charakteru. Vydavatel Urbánek motivoval Fibicha k jejich tvoření, protože věděl, že půjdou dobře na odbyt. Navíc považoval Fibicha za jednoho z klíčových obchodních partnerů, vydal skladateli téměř veškeré dílo a pružně reagoval na skladatelovy redakční připomínky, protože se na redakcích svých skladeb Fibich aktivně účastnil.

Výsledky provedených analýz v druhé části disertace umožnily podat nový pohled na celý objemný komplet bez závislosti na programním pozadí, který navázal na koncepci E. Pallové,⁷ jež podala ve své diplomové práci.

Hlavní výsledky, kterých bylo analýzou dosaženo lze shrnout takto:

1. Druhovému určení

Nálady, dojmy a upomínky reprezentují druh lyrického klavírního kusu závěru 19. století, protože:

- a) Obecné názvy skladeb *Nálady, Dojmy* a *Upomínky* bez bližší specifikace jsou prostředkem k navození určité nálady, která je v jednotlivých kompozicích udržována.
- b) Všechny skladby jsou v zásadě vytvořeny na základě postupného rozvíjení jednoho nebo několika výraznějších motivických prvků, jež jsou následně zformovány do přehledného tvaru.
- c) Převažujícím formovým typem jsou malé a velké formy, jejichž individuální naplňování je velmi rozmanité a mnohotvárné. Nejčastějším typem vůbec jsou malé třídílné formy s reprízou. Vyskytují se ve všech možných variantách, ať už zúžených, rozšířených nebo zcela nestandardních.
- d) V rámci celého kompletu se kromě malých a velkých forem vyskytují i další formy nebo principy výstavby, nejčastěji jsou to variace, jež

⁷ Viz pozn. č. 5.

představují jeden z hlavních vývojových prvků i v rámci malých a velkých forem, několik kompozic je vystavěno na způsob fugy.

2. Cyklické vazby

Z hlediska celkové koncepce představují všechny opusy řady (série). Řazení a výběr skladeb není nahodilý. Analytický průzkum prokázal, že mezi skladbami existují cyklické souvislosti, které se projevují v několika rovinách. Vyanalizované vazby jsou tyto:

- a) Shodná rytmická výstavba hlavních nebo dílčích motivů skladeb.
- b) Výskyt tečkovaných rytmů, jež propůjčují skladbám jednotný charakter.
- c) Shodně koncipovaný způsob doprovodu, který spočívá na prodlevách a příznávkách.
- d) Motivická jádra fixovaná do omezeného diastematického rámce.
- e) Vzestupné melodické linie většího rozsahu.
- f) Vzestupné melodické linie využívající sekundové, kvartové nebo kvintové postupy.
- g) Stupnicově stavěné začátky vstupních motivů.
- h) Figurace jako hlavní činitel hudebního vývoje.
- i) Přímé citace motivických tvarů napříč sešity i opusy.
- j) Odvozené a spřízněné motivické tvary v různých skladbách.

Nejtěsnější cyklické vazby byly prokázány v opusu 41, opusy 47 a 57 jsou v tomto ohledu méně semknuté. Opus 44 *Novela* díky tematické reminiscenci v poslední skladbě získává znaky vyšších cyklických forem. Ve všech opusech nacházíme skladby, které jsou tanečními stylizacemi. Nejvýrazněji se v tomto směru profiluje opus 47, resp. jeho část *Nálady*. Neexistuje žádný podstatný rozdíl mezi hudebním utvářením skladeb s názvem *Nálady*, *Dojmy* a *Upomínky*. Řazení skladeb v rámci dílčích řad je uskutečňováno obvykle ve vzájemném kontrastu, proto dochází k pravidelnému střídání nejrůznějších charakterů a náladových odstínění. Jisté sjednocení v náladě a charakteru je přítomno tam, kde se vyskytují vedle sebe skladby se stejným tónorodem nebo se shodným předepsaným taktem.

3. Citáty

V kompletu *Nálady, dojmy a upomínky* se vyskytují motivické citáty ve dvou úrovních. Jednak jsou to citáty uvnitř jednotlivých řad plnící úlohu vnitřních motivických vazeb a dále citace mimo rámec dílčích řad, které propojují všechny opusy. Citace motivů nastupují nejčastěji ve funkčně závěrečných úsecích. Fibich využívá citací často v kódech nebo v kódových dovětcích, ve vrcholech, což zesiluje jejich vyznění, protože nemají souvislost s předchozím motivickým materiálem. Citáty se také objevují v mezivětech a spojovacích částech. Ve výrazné menšině jsou zastoupeny citace, které jsou po zaznění následně rozvíjeny a vytvářejí delší plochy hudby. K analyzovaným citacím bylo přistupováno bez identifikace jejich původu.

4. Harmonie

Harmonické utváření *Nálad, dojmů a upomínek* odpovídá době konce 19. století. Většina skladeb těží ze vztahů základních akordů opřených o kadenční postupy, jsou využívány septakordy v nejrůznějších podobách a tvarech, objevují se terciově příbuzné akordy a akordy zahušťované. Fibich neopouští tonalitu, disonanci využívá jako prostředek k vytvoření napětí, v některých kompozicích je patrný příklon k modálním postupům nebo k impresionisticky zabarveným plochám.

Nálady, dojmy a upomínky stále kladou před muzikology nové otázky. V historii byly primárně vykládány jako programní hudba a zásobnice motivického materiálu, do níž Fibich sahal při tvorbě svých ostatních děl. Vzájemná provázanost *Nálad, dojmů a upomínek* s řadou Fibichových skladeb poslední dekády jeho života je zřejmá. Disertační práce se těmto vazbám nevěnovala, celý cyklus představila jako svébytnou autonomní klavírní hudbu, jež výrazným způsobem přispěla do vývoje lyrického klavírního kusu závěru 19. století. Práce otevřela nové perspektivy a může být stimulem k novým badatelským projektům založených na přímém srovnání lyrických klavírních kusů Fibichových současníků, které se díky jejím závěrům nabízejí.

5. Prameny a literatura

Autografní tiskové předlohy

FIBICH, Zdeněk: *Nálady, dojmy a upomínky* op. 41, op. 47.

- CHADOVÁ, Anna: *Zdeněk Fibich (1850-1900). Inventář fondu*. Sig. S 80. Národní muzeum v Praze – České muzeum hudby, Hudebně historické oddělení, Praha 1999.

Fascikl č. 19 op. 41, inv. č. 154 – 314.

Fascikl č. 20 op. 47, inv. č. 315 – 418.

Tisky

FR. A. URBÁNEK, Fibich, Zdeněk: *Nálady, dojmy a upomínky* op. 41, seš. 1 – 4, Praha 1894.

FR. A. URBÁNEK, Fibich, Zdeněk: *Nálady, dojmy a upomínky* op. 44, seš. 1 – 4, Praha 1895.

FR. A. URBÁNEK, Fibich, Zdeněk: *Nálady, dojmy a upomínky* op. 47, seš. 1 – 10, Praha 1896.

FR. A. URBÁNEK, Fibich, Zdeněk: *Nálady, dojmy a upomínky* op. 57, seš. 1 – 3, Praha 1902.

JIRÁNEK, Jaroslav: *Milostný deník Zdeňka Fibicha*. Výběr z cyklu *Nálady, dojmy a upomínky*. Praha, Supraphon 1975.

Nahrávky

Marián Lapšanský – *Z. Fibich – Nálady, dojmy a upomínky*.

- kompletní nahrávka
CD 1 – 4 SU 0188-0191-2131, CD 5 – 12 SU 3248-3255-2131,
zvuk. režie Z. Zahradník.

Časopisy, noviny

Dalibor 1896, s. 184.

Dalibor 1896, s. 366.

Národní listy 1897, č. 130.

Katalogy

HUDEC, Vladimír: *Zdeněk Fibich. Tematický katalog. Thematisches Verzeichnis. Thematic Catalogue*, Editio Bärenreiter Praha, Praha 2001.

Literatura

A. S. [= Anežka Schulzová] *Nejnovější skladby Zdeňka Fibicha*, *Národní listy* 42, 27. 7. 1902.

APPEL, Bernard R.: *Charakterstück*, in: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, ed. Ludwig Finscher, Kassel 1995, Sachteil, sv. 2, s. 636-642.

BARTOŠ, Josef: *Zdeněk Fibich*. Praha 1914.

BROWN, Maurice J. E.: *Characteristic piece*, in: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, sv. 5, s. 493-494.

ČERNUŠÁK, Gracian: *Urbánek František Augustin*, in: *Československý hudební slovník osob a institucí*, sv. 2, Praha 1965, s. 818.

DAHLHAUS, Carl: *Poetische Musik*, in: *Die Musik des 19. Jahrhunderts. Neues Handbuch der Musikwissenschaft*, Viesbaden 1980, sv. 6, s. 118-124.

- DEHNER, Jan: *Motivická práce v drobné lyrické klavírní kompozici před Smetanovými Bagatelami*, in: Hudební věda, roč. XI, č. 2/1974, s. 162-169.
- DELONG, Kenneth: *Revisiting Schubert's Czech connections*, in: The Unknown Schubert, ed. B. M. Reul, L. Byrne Bodley, Aldershot 2008, s. 219-232.
- HELFERT, Vladimír: Zdeněk Nejedlý: *Zdenka Fibicha milostný deník. Nálady, dojmy a upomínky* [recenze], in: Hudební rozhledy 2, Brno 1925-26.
- HUDEC, Vladimír: *Zdeněk Fibich*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica 62, Supplementum 19, Praha 1971.
- JIRÁNEK, Jaroslav: *Zdeněk Fibich*. Praha 1963.
- KAHL, Willy: *Das lyrische Klavierstück Schubert und seine Vorgänger seit 1810*, in: Archiv für Musikwissenschaft 3 (1921), č. 1, s. 54-82.
- KASLOVÁ, Hana: *Hudební nakladatelství F. A. Urbánka v Praze*. Diplomová práce, 2 sv., Katedra knihovnictví a vědeckých informací Fakulty sociálních věd a publicistiky UK, Praha 1972.
- KŘUPKOVÁ, Lenka: *Zdeněk Fibich als ein Argument in Nováks Polemik mit Nejedlý*. In: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Philosophica - Aesthetica, Musicologica, č. 12, r. 2010, s. 297-307.
- MERSMANN, Hans: *Musikgeschichte in der abendländischen Kultur*. Frankfurt am Main 1955, s. 179.
- NEJEDLÝ, Zdeněk: *Zdenko Fibich, zakladatel scénického melodramatu*. Praha 1901.
- NEJEDLÝ, Zdeněk: *Zdenka Fibicha milostný deník*, Praha 1925.

NOVÁK, Vítězslav: *O sobě a o jiných*. Praha 1970.

NOVÁK, Vítězslav: *Vítězslav Novák contra Otakar Ostrčil*. Praha, A. Neubert, 1931.

NOVÁK, Vítězslav: *Zdeněk Nejedlý v zrcadle své vědecké kritiky*. Praha, A. Neubert, 1931.

OTTLOVÁ, Marta – POSPÍŠIL Michal: *Fibichovo erotické období (k Náladám, dojmům a upomínkám)* in: *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha, Academia 1999, s. 114-123.

PALLOVÁ, Emílie: *Zdeněk Fibich: Nálady, dojmy a upomínky op. 41*. Diplomová práce, FFUK Praha 1997.

RICHTER, Carl Ludwig: *Zdenko Fibich, Eine musikalische Silhouette*. Prag 1900.

SIGMUND, Aleš J.: *Lexikon českých hudebních nakladatelů*. MusikAtelier, AJS 2004, s. 62.

TURKOVÁ, Kristýna: *Archiv nakladatelství Fr. A. Urbánek*. Diplomová práce, 2 sv., Ústav hudební vědy FFUK, Praha 2010.

TURKOVÁ, Kristýna: *Několik poznatků o zmizelém archivu nakladatelství Fr. A. Urbánek a synové*. In: *Hudební věda*, roč. 47, č. 4/2010, s. 383 – 394.

VLAŠÍN, Štěpán a kol.: *Slovník literární teorie*, Praha, Československý spisovatel 1984, 2. vyd., s. 249.

ŽIŽKA, Leoš Karel: *Mistři a mistríčkové*. 2. vydání, Praha 1947, s. 7-8, 14-17.

ŽIŽKA, Leoš Karel: *Paměti a osudy. Knihkupecké vzpomínky na léta 1871-1884*. Ed. Aleš Zach, Praha 1999.